

Prof. Dr. Cihat TUNÇ'un, "Sistematik Kelâm"* Adlı Eseri

Dr. Muharrem AKOĞLU**

Kelâm ilmi alanında Türkiye'de önemli isimlerden biri olan yazar, kendi ifadesi ile yaklaşık yirmi yıl boyunca (s.2) Ankara Üniversitesi ve Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültelerinde okuttuğu Kelâm İlminin önemli konularını "Sistematik Kelâm" adı altında kitap haline getirmiş ve bu alanda önemli bir bilgi boşluğunun giderilmesine katkı sağlamıştır. Yazar, eserin kaleme alınış gayesini şu cümlelerle özetlemektedir.

"...Günümüzde de İslam Dinini iyi, doğru ve Hz.Peygamber dönemine uygun bir tarzda anlayıp kabul edebilmek için önce, bu dinin iki büyük kaynağı olan Kur'an-ı Kerîm'i ve Hadis-i Şerifleri ilmi usul ve metodlarla araştırıp inceledikten sonra, sırasıyla en eski kaynak eserlerden başlamak suretiyle araştırıp inceleyerek, değerlendirmelerde bulunmak zarureti vardır. Böylece insan her türlü soruya cevap bulacak, problemlerini çözümlenecek ve sonunda da gönül rahatlığına ulaşacaktır. Böyle huzurlu ve samimi bir inanca kavuşmuş bir kâlbde hiçbir şüphe ve tereddüt kalmayacaktır.

Zaten Kelâm ilmi, kesin deliller ileri sürerek, şüpheleri yok etmek suretiyle İslam akidesinin esaslarını ilim ışığı altında tetkik edip araştıran ve sonra da müdafaa eden bir ilim değil midir?" (s.1-2)

Eser, Önsöz, Giriş ve on ayrı bölümden oluşmakta olup, Önsöz (s.1-2) ve Giriş bölümü ile başlamaktadır. Giriş bölümünde Kur'an-ı Kerîm'in ilme verdiği önem üzerinde durulmakta, ilk emir "Oku"¹ ayetinin izahı yapılmaktadır. Okumayı teşvik eden Kur'an'ın insanı düşünmeye de teşvik ettiği, bu bağlamda Kelâm ilminin islâmî ilimlerden biri olduğu hususuna dikkat çekilmektedir. Ayrıca Kelâm ilmi denilmesinin gerekçelerine de değinilmektedir. (s.3-4)

Giriş bölümü iki ana başlıktan oluşturulmuştur. Birinci başlık içerisinde Kelâm ilminin Tarifi, Mevzûu, Gayesi ve Faydaları da birer alt başlık halinde ele alınmak suretiyle okuyucunun ilim dalı ile ilgili bilgi altyapısının oluşturulması ihmal edilmemiştir. (s.4-5)

Giriş bölümünün ikinci başlığı içerisinde de Kelâm ilminin tarihçesi üzerinde durulmuş ve üç ayrı devrede ele alınmıştır. İlk devrede; Hz. Peygamber'den sonra müslüman toplum içerisinde gelişen siyasi ve itikadi olaylar konu edinilmiş, bu bağlamda Haricilik ve Şia'nın nüvesinin oluşumuna etki eden hadiseler üzerinde

* Erciyes Üniversitesi Yayınları (65) Kayseri 1992, I-V, 228 s.

** E. Ü. İlahiyat Fakültesi Öğretim Görevlisi.

¹ 96.Alak/1-4

durulmuştur. (s.6-8) İkinci devrede Kelâm ilminin ilk gelişim sürecinden bahsedilmiş, bu meyanda İmam-ı A'zam Ebu Hanife (80-150/699-767) ve "el-Fıkhu'l-Ekber" adlı eseri ve Abdullah b.Kullâb (ö.240/854)'dan bahsedilmiş, Kelâm ilminin oluşumuna sağladıkları katkıya dikkat çekilmiştir. İkinci devre içerisinde Ebu'l-Hasan el-Eş'ari (ö.324/935), İbn Fûrek, el-Bâkılânî (ö.403/1013), el-İsferâyînî (ö.471/1078), el-Kuşeyri (ö.465/1072), el-Cuveynî (İmamı'l-Haremeyn) (ö.478/1085) gibi Eş'ari ekolüne mensup kimselerle, Ebu'l-Muin Meymun b.Muhammed en-Neseî (417-508/1024), Ömer b.Muhammed en-Neseî (ö.537/1114), Saduddin Taftézânî (ö.791/1388) gibi Maturidiyye ekolüne mensup kimselerin kelâm ilminin oluşumuna sağladıkları katkıya dikkat çekilmiştir. Üçüncü devre de Ebu'l-Hamid el-Gazzâlî (ö.505/1111) ile başlatılmış, bu dönemde de Fahreddin er-Râzî (544-606/1149-1209), Abdullah b.Ömer el-Beydâvî'nin katkılarına dikkat çekilmiştir. (s.6-11)

Giriş bölümünün Üçüncü kısmında da Mu'tezile mezhebinden, onun tarihi gelişim çizgisinden ve Kelâm ilmi için yaptıklarından söz edilmiştir. (s.12-19) Eserin Giriş bölümünde kelâm ilmi ile ilgili önemli bir bilgi altyapısı oluşturmakla okuyucunun Kelâm ilmi hakkında sağlam bilgiler edinmesi amaçlanmıştır, Sistematik Kelâm'ın konularının daha iyi ve net algılanabilmesi için zemin oluşturulmuştur.

Eserin Birinci Bölümü "**İlim Elde Etme Yolları**" (Bilginin Kaynağı Problemi) başlığını taşımaktadır. (s.20-32) Bu bölüm içerisinde "ilim" kavramı üzerinde durulmakta neyin ilim olup neyin ilim olmadığı sorusuna cevap aranmaya çalışılmaktadır. Bu bağlamda ilmin nasıl ve hangi yollardan elde edilebileceği üzerinde durulmakta, her bir yol ve metod hakkında ayrıntılı bilgi verilmek suretiyle, genel olarak tüm ilimlerin, özel olarak da Kelâm ilminin kaynaklarının ne olduğu konusunda okuyucunun zihninde bir perspektifin oluşması amaçlanmıştır. Bunlar yapılırken de "Deliller" konusu ihmal edilmemiş, Aklî ve Naklî deliller teferruatlıca izah edilmeye çalışılmıştır. Bu bölümde bir nevi Kelâm ilmi ile ilgili okuyucuya metod kazandırılması amaçlanmıştır.

Eserin İkinci Bölümü "**İman**" başlığını taşımaktadır. (s.33-76) Takdir edilir ki, Kelâm İlminin en önemli konularının başında Allah'a iman konusu ve bu konunun aklî ve naklî deliller doğrultusunda izahı gelmektedir. Din olgusu, inanç ve iman zemini üzerinde yükselir. İslam dini de varlığını bu zeminde bulmuş ve devam ettirmiştir. Dolayısıyla İslam açısından iman olgusu büyük bir ehemmiyeti hâizdir. Eserde de bu gerçek gözönünde bulundurularak; İmanın ne olduğu, dindeki yeri, gibi konular üzerinde durulmuş, mümkün olduğunca detaylı bilgiler verilmeye çalışılmıştır. İman-ilim ilişkisi, ilgi, şüphe, zan ve inanç gibi kavramların istilâhî anlamda iman olgusunu karşılayıp-karşılamadıkları gibi hususlara da değinilmiş, gerekli izahat ve ayırmalara dikkat çekilmiştir. (s.35-42) İmanın İslam dini-ne göre tarifi de yapılmıştır. Buna göre iman:"Allah'a peygamberlerine ve Peygamberlerin risaletine inanmak ve bu risaletin muhtevasını yani ilm-i zarurî ile bildirdiği şeyleri kabul edip tasdik etmek, gönülden boyun eğip, razı olmak demektir." (s.42) Bu bölüm içerisinde Kelâm ilmi açısından iman'ın ne olduğu, Ebu Hanife, İmam-ı Şafii, Ebu'l-Hasan el-Eş'ari (ö.324/935), Ebu Mansur el-Maturîdî (ö.333/944) gibi âlimlerin iman'dan neyi algıladıkları ve imanı nasıl tarif ettikleri

de öz bir şekilde ortaya konulmuştur. Sadece bunlarla yetinilmemiş, Mürcie, Haricilik ve Mu'tezile mezheplerinin de iman anlayışları okuyucunun dikkatine sunulmuştur. (s.46-55) Değişik itikadi mezheplerin iman anlayışlarından hareketle iman-amel münasebeti (amelin imandan bir cüz olup olmadığı), İmanın artıp eksilmesi meselesi gibi konulardaki yaklaşımları da belirlenmeye çalışılmıştır. (s.57-61) Ayrıca ayetlerden hareketle İslama göre imanda derece, İmanda kemal mertebesi, İmanda ihtiyar meselesi, Mükrehin imanı, İslam ve İman kavramlarının birbirlerinin yerlerine kullanılıp-kullanılmayacağı, İmanda istisna (ben inşaallah mü'minim demek) ve Mukallidin imanının durumu gibi hususlar yapılan izahatlarla okuyucunun bilgisine sunulmuştur. (s.61-76)

Üçüncü bölüm "**Büyük Günah Meselesi**" başlığını taşımaktadır. (s.77-88) Bu bölümde öncelikli olarak "günah" kavramının etimolojisi üzerinde durulmuş, kökeni irdelenmek suretiyle meydana gelebilecek kavram kargaşasının önüne geçilmeye çalışılmıştır. Bu bağlamda; İsm, lemem, seyyie, zenb ve kebâir gibi kavramlar da izah edilmiştir. Konuyla ilgili izahatlar Kur'an'dan ayetler ve Hz. Peygamber'den rivayet edilen hadislerle desteklenmiştir. (s.77-81) Büyük günah konusunda Mürcie, Hariciler, Mu'tezile ve Ehl-i Sünnetin görüşleri, bu mezheplerin kendi kaynaklarından yine kendi delilleri de zikredilmek suretiyle ortaya konulmuştur. (s.82-87) Büyük günah meselesinde yazarın kendi özgün görüşlerini belirtmek amacıyla bir de sonuç kısmı ilave edilmiştir. (s.87-88) Bu kısımda mezheplerin büyük günah konusunda farklı yaklaşımlar sergilemelerinin gereklerine değinilmiş ve büyük günah konusunda mezheplerin farklı görüşler serdetmelerinin arkaplanında "iman" konusundaki farklı yaklaşımlarının bulunduğu dikkat çekilmiştir. Nitekim yazar bunu şu cümlelerle ifade etmektedir. "Görülüyor ki, imanı farklı şekillerde anlayanlar, büyük günah konusunda bu görüşlerine dayanarak, ona uygun gelen anlayışları ileri sürmüşlerdir. Mesela, konuyu oldukça hafife alarak, bedenle ve mallâ belîrlî ibadetleri yapmayı imandan bir parça saymayan, "Allah'a iman, Allah'ı bilmektir" diyen Mürcie'nin büyük günah anlayışı da buna bağlı olarak şöyledir: Allah'tan başka Tanrı yoktur, diyen her müslüman Cennet'e gidecektir. İmanı olmayana gerekli ibadetleri yapmanın bir faydası dokunmayacağı gibi, inanmış bir Mü'mine de günahlarının bir zararı yoktur." (s.87)

Dördüncü bölüm "**Tövbe Hakkında Bazı Meseleler**" başlığını taşımaktadır. (s.89-115) Bu bölümde konuyla ilgili okuyucuya bir perspektif kazandırılmak amacıyla insanın irade ve temyiz kudretine dikkat çekilmekte, bunun neticesi olarak da sorumluluğuna işaret edilmektedir. İnsanın sorumluluğu ayetlerden hareketle belirlenmeye çalışılmıştır. (s.89-93) Bunun neticesinde asıl konuya geçilmiş, tövbenin hem lûgat hem de ıstîlâhî tarifleri yapılmıştır. Bu bağlamda Gazzâlî, Sehl b. Abdullah et-Tusterî (ö.1286/886), Fahreddin er-Râzî'den naklen el-Keffâl (ö.507/1113) gibi İslam düşünce tarihinde önemli kimselerin tövbe anlayışları da ortaya konulmaya çalışılmıştır. (s.95-98) İnananlar (mü'minler) için tövbenin neden gerekli olduğu, tövbenin nasıl yapılması gerektiği, ne zaman yapılması gerektiği ve tövbe etmenin insan hayatı açısından öneminin ne olduğu? gibi sorular konunun akışı içerisinde ele alınmış, Kelâm ilminin önemli meselelerinden olan tövbe konusunun güncelleştirilerek okuyucunun zihninde netleşmesine katkı sağlanması amaçlanmıştır. (s.98-105) Bu açıdan insanın psikolojik boyutuna da değinilmiş ve

tövbe'nin bu boyuttaki etkileri irdelenmeye çalışılmıştır. (s.102-105) Ayrıca tövbe'nin kabulü ile ilgili mezheplerin farklı görüşleri benimsediklerine de dikkat çekilmiştir. Fahreddin Râzî'nin "Mefâtihu'l-Gayb" adlı meşhur eserinden hareketle 4. Nisa suresi 17. ve 42. Şurâa suresi 25. Ayetleri konusunda Mu'tezile'den Kadı Abdu'l-Cebbar (ö.415/1024) ve buna Fahreddin Razi'nin itirazları konu edilmek suretiyle Tövbenin felsefesi de yapılmış, konu ile ilgili diğer görüşlere de yer verilmiştir. (s.105-115)

Beşinci bölüm "**Yüce Allah'ın Sıfatları**" başlığını taşımaktadır. (s.116-137)Bu bölüm içerisinde Yüce Allah'ın sıfatları zâtî(nefsî) ve subutiyye(meânî) olmak üzere iki kısımda ele alınmıştır. Bu sıfatlardan, Vücûd, Kıdem, Bekâ, Muhalefetü'n li'l-Havâdis, Kıyam binefsihî(bizatihî) ve Vahdaniyyet sıfatları Zâtî(nefsî) sıfatlar kategorisinde, Hayat, İlim, İrade, Kudret, Semi', Basar, Kelâm ve Tekvin sıfatları da Subutî(Meânî) sıfatlar kategorisinde ele alınmıştır. Bu sıfatların ne anlama geldikleri ve neyi ifade ettikleri de Kur'an-ı Kerîm'den çıkarılan ayetlerle izah edilmeye çalışılmıştır. (s.116-120) Mesele sadece bu kadarla sınırlandırılmamış, Selefiyye'nin, Eş'ariyye'nin ve Mu'tezile'nin konu ile ilgili yaklaşımlarına da değinilmiştir. Bu bağlamda özellikle Mu'tezile ve Eş'ariyye arasındaki görüş farklılığı, çalışmanın boyutları elverdiği oranda detaylı bir şekilde ortaya konulmaya çalışılmıştır. (s.120-129) Aynı konu içerisinde "Kelâm sıfatı" tarihi önemi dikkate alınarak ayrı bir başlık halinde irdelenmiştir. Kelâm-ı Nefsî, Kelâm-ı Lafzî ve Kelâmullah tabirleri üzerinde durulmuş, bunların izahatları yapılmıştır. Ayrıca Kelâm sıfatı konusunda Mu'tezile, Havâric, Zeydiyye, İmamiyye gibi mezheplerle birlikte Ehl-i Sünnet'in de görüşleri ortaya konulmak suretiyle konunun izahı yapılmaya çalışılmıştır. (s.129-135) Ayrıca Mu'tezile ile Ehl-i Sünnet arasında mantalite farklılığından kaynaklanan ve farklı görüşlerin benimsenmesine neden olan "Tekvin Sıfatı" da bu bölüm içerisinde ayrı bir başlık halinde ele alınan konular arasındadır. (s.135-137) Burada yaratma sıfatının, yaratıklardan başka olduğuna dikkat çekilmiş, "... Zira aynı olmuş olsa, kainatın bir yaratan olmadan (mükevvinisiz) kendi kendine yaratılmış olması lazım gelirdi. Çünkü yaratma yaratılanın aynı olunca, kainatın yaratılmasından başka bir müessir mevcuda ihtiyacı olmadan kendi kendine var olacağından, kadîm olması gerekecek ki, bu imkansızdır(muhaldir)" (s.137) denilmek suretiyle Allah'ın yaratma sıfatı izah edilmeye çalışılmıştır.

Altıncı bölüm "**Ru'yetullah, Allah'ın Görülmesi**" başlığını taşımaktadır. (s.138-150) konuya Ru'yetullah'ın ne olduğu izah edilerek başlanmıştır. Buna göre; "Ru'yet, göz ile meydana gelen tam görme olayıdır. Tam görme ise, görme duyusu vasıtası ile bir şeyi hakkıyla idrak etmek, algılamaktır. Yoksa, Yüce Allah'ın zâtına mahsus olan Basar sıfatı gibi zâtî sıfatla meydana gelen bir görme değildir" denilmektedir. (s.138) Bu tarifin üzerine Ru'yet olayının görme vasıtasıyla meydana gelen tam bir görme olayı olduğu müşahhas örnekler verilerek suretiyle izah edilmektedir. İslam kültür tarihi içerisinde Ru'yetullah meselesi daha çok Allah'ın, müslümanlar tarafından âhirette görüleceği inancı üzerine tartışma gündemine alınmış olmakla birlikte eserde Ru'yetullah'ın dünyadaki cevazı hususundaki aklî ve naklî deliller üzerinde cereyan eden tartışmalara da yer verilmiştir. Bu açıdan özellikle Araf suresi 143. ayette Hz.Musa'dan hikayeten: "Ya Rab! Bana

görün, Sana nazar edeyim” denmiş. Cenab-ı Hak da: “sen Beni göremezsın, lakin dağa bak, o Benim Cemâlimin tecellisine güç yetirir de yerinde durabilirse, sen de Beni görebilirsin” ayeti üzerinde durulmuştur. Bu ayetten hareketle Allah’ın dünyada görülebilmesi hususunda akfî deliller sıralanmıştır. Mu’tezilenin konu ile ilgili itirazları da sınıflandırılarak izah edilmiştir. (s.141-145) Daha sonra Ahirette ru’yetullah’ın vücubiyyeti hususuna geçilmiş ve konu ile ilgili Ehl-i sünnetin delil kabul ettikleri ayet ve hadislerin izahı yapılmaya çalışılmıştır. Bu bağlamda özellikle Mu’tezilenin dayandığı deliller Arap dilinin inceliklerinden ve Eş’ari gibi Ehl-i sünnet alimlerinin görüşlerinden de istifade edilmek suretiyle kritik edilmiştir. (s.146-148) Bu bölüm içerisinde son olarak Allah’ın ahirette görüleceği hususunda Cüveynî’nin görüşlerine yer verilmiş, Mu’tezilenin yaklaşımı Ehl-i sünnet bakışı doğrultusunda eleştirilmiştir. (s.148-150)

Yedinci bölüm yine islam kültür tarihi içerisinde ve özellikle Emeviler döneminde devlet politikası olma özelliğine sahip olan, daha sonraki dönemlerde de müslüman aydınının en fazla tartıştığı konulardan “**Kader ve Kaza**” başlığını taşımaktadır. (s.151-160) Diğer konularda olduğu gibi, bu konuya da izah edici kavramların tanımı ile başlanmıştır. Hem lugat, hem de ıstılah tanımları yapılarak bu kavramların Kelâm ilminde neyi ifade ettikleri üzerinde durulmuştur. Bu bağlamda Kader; “ezelden ebede kadar olacak, meydana gelecek, olup giden bütün olaylarda ve durumlarda hakim olan külfî ilâhî hüküm” olarak tarif edilmekle birlikte; “ezelde verilen bu ilâhî hükmün, yokluktan fiil haline getirilmesi” de kaza olarak tarif edilmiştir. (s.151) Kur’an-ı Kerîm’de “kader” kelimesinin geçtiği ayetler tesbit edilerek bu ayetlerde “kader” kelimesinin “miktar, ölçü, bir ölçü halinde tayin ve tesbit etmek, her şeyi bir ölçüye, bir hikmete ve bir nizamaya göre yapmak” anlamına geldiğine özellikle işaret edilmiştir. (s.152-156) Konu ile ilgili son olarak da Kader imanının vücûbiyeti üzerinde durulmuş, bu konuda Ya’sin suresinin 37-40 ve Hadid suresi 22 ve 23. ayetleri üzerinde durularak yorumlanmıştır. Bu konuda Hz.Ömer başta olmak üzere sahabenin kader anlayışı ve İmam-ı Azam’ın görüşleri ile konu izah edilmeye çalışılmıştır. (s.156-160)

Sekizinci bölüm “**Kulların Fiilleri Meselesi**”(Ef’âl-i İbâd) başlığını taşımaktadır. (s.161-179) Konunun daha iyi aydınlanabilmesi ve açıklanabilmesi için şu izahatlar yapılmış ve şu sorular sorulmuştur. “İnsanların fiillerinin, yani hareket ve davranışlarının nasıl gerçekleştiği konusu, hem filozofları hem de mütekellimleri yakından ilgilendirmiştir. İnsana ait bir fiil, hareket ve davranış, nasıl meydana gelip kendini gösteriyor? Bir iş yapan insan bunu kendi gücüyle tek başına mı yapıyor? Yoksa işin meydana gelmesinde başka yaratıcı veya etki edici kuvvetin varlığından söz edilebilir mi? Şayet böyle bir yaratıcı veya etki edici kuvvet var ise, bunun işin meydana gelmesindeki müdâhalesi veya etkisi hangi ölçüde olmaktadır? Bu durumu nasıl açıklayabiliriz?” (s.161) türünden sorularla aslında konunun sınırları çizilmiş, Fiil, Cüz-i ihtiyârî, Kesb, Yaratma ve İstitâa gibi kavramların izahatları yapılmıştır. (s.161-163) Kulların ihtiyârî fiilleri ile ilgili Ehl-i sünnet’in, Mu’tezilenin ve Cebriyye’nin görüşlerine yer verilmiş, bunların düşünceleri kritik edilmiştir. (s.163-175) Ayrıca konunun sonunda Ebu’l-Hasan el-Eş’ari, Kadı Ebu Bekir Bâkılânî (ö.403/1013), Ebu İshak Isferâîni (ö.418/1028), İmamı’l-Haremeyn Ebu’l-Meâlî Cüveynî (ö.478/1085) ve Ebu Mansur Maturidi gibi âlimle-

rin görüşlerine de yer verilerek islam kültür ve düşüncesinin gelişiminde önemli katkıları olan bu insanların görüşleri de derlenmek suretiyle konu izaha çalışılmıştır. (s.176/179)

Eserin dokuzuncu bölümü **“Hidayet ve Dalâlet”** başlığını taşımaktadır. (s.180-198) Bu konu içerisinde önce **“Hidayet”** kavramı ele alınmış, lügat ve ıstılah anlamları verilmek suretiyle izaha çalışılmıştır. Ayrıca bu kavramın geçtiği ayetler tesbit edilmek suretiyle konu irdelenmiştir. (s.180-186) Daha sonra **“Dalalet”** kavramı ele alınmış, bu konuda da sözlük ve ıstılah anlamları verilmiştir. Kur’an ayetlerinden hareketle dalâletin çeşitleri üzerinde durulmuş, ayrıca dalalet düşüren sebepler de yine Kur’an ayetleri doğrultusunda izah edilmeye çalışılmıştır. (s.186-193) Yine hadislere ve fıkıh âlimlerine göre de dalalet kavramı izah edilmiştir. Hidayet ve Dalâletin birbirleri ile ilgisi konusu da ihmal edilmemiştir. (s.194-198)

Eserin onuncu ve son bölümünde tarih içerisinde bazı mezheplerin temel inanç nazariyeleri içinde yer alan ve pek çok mezhep açısından farklı yaklaşımlarla da olsa benimsenen **“el-Emru bi’l-Ma’ruf Ve’n-Nehyu ani’l-Munker(İyiliği Emredip Kötülüğü Yasaklama Görevi)”** prensibi konu edilmiştir. (s.199-210) Konuya Al-i İmran suresi 102-110. ayetlerinin metin ve meali verilmekle başlanmış, daha sonra da bu ayetlerin izahatları ve tefsirleri yapılmıştır. Bu ayetlerden hareketle çeşitli islam mezheplerinin, tarih içerisinde gerçekleştirdikleri bir takım uygulamalardan da bahsedilmiştir. (s.199-207) İyiliği emredip kötülüğü yasaklama görevini yerine getirmenin şartları üzerinde durulmuş, bu şartlar madde madde tesbit edilerek okuyucunun bilgisine sunulmuştur. Ayrıca bu emrin nasıl uygulanacağı hususu da gözardı edilmemiştir. Hz.Peygamberden rivayet edilen **“Sizden kim bir kötülük görürse, onu eliyle değiştirsin, şayet buna gücü yetmezse, diliyle değiştirsin, eğer buna da gücü yetmezse, kalbiyle onu değiştirsin, ama bu imanın en zayıfıdır”** hadisi zikredilerek bu hadisin nasıl anlaşıldığı ile ilgili geçmiş alimlerin bilgilerinden de istifade edilmek suretiyle izahatlarda bulunulmuş, bu şekilde kitabı son verilmiştir. (s.207-210)

Eser, islam kültür tarihi içerisinde meydana gelen önemli kelâmî tartışma konularını sistematik bir halde ele alması, her bir konuyu öz ve doyurucu bilgilerle sunması bakımından önemli bir çalışmadır. Ele aldığı konuları itikadi mezheplerin görüşlerini de ortaya koyarak irdemesi suretiyle Kelâm ilmi ile ilgili çalışmaların yanında İslam Mezhepleri Tarihi çalışmalarında da başvurulması gereken bir eser olma özelliğine sahiptir.